
Jüri Uluotsa käsitus eestlaste lepingutest võõrastega 13. sajandil uuemate uurimuste valguses

Mihkel Mäesalu

Annotatsioon. Artikli fookuses on Jüri Uluotsa uurimus eestlaste lepingutest võõrastega 13. sajandil võrdluses teema tänapäevase uurimisseisuga. Esiteks antakse ülevaade Uluotsa artikli põhiseisukohtadest ja nende retseptsoonist. Teiseks esitatakse Uluotsa käsitluse kriitika praeguse uurimisseisu valguses. Kolmandaks antakse ülevaade tänapäevasest uurimisseisust keskaegse Liivimaa alal 13. sajandi ristisõdadega kaasnenud kokkulepetest ristisõdijate ja siinsete rahvaste vahel, mis erineb kardinaalselt Uluotsa tõlgendusest. Artiklis jõutakse järelduseni, et Uluotsa uurimuse metodoloogilised alused ei olnud pädevad ja tema seisukohad olid suuresti ekslikud.

Märksõnad: ristisõjad, ristiusustamine, keskaegne Liivimaa, 13. sajand, historiograafia

Abstract: The paper discusses Jüri Uluots' study of the treaties between Estonians and foreigners in the 13th century in comparison with current research on the topic. Firstly, the paper gives an overview of the main research results of Uluots' article and their reception in history writing. Secondly it presents an in-depth critique of Uluots' study in the light of contemporary research on the topic. Thirdly the paper presents the current state of research on agreements between crusaders and the native peoples of Medieval Livonia in the 13th century, which differs radically from Uluots' study. The paper

reaches a conclusion, that the methodological basis of Uluots' study was unsound and his interpretations largely false.

Keywords: crusades, Christianisation, Medieval Livonia, 13th century, historiography

Sissejuhatus

Eesti ajalooteaduses valitseva arusaama järgi allutati erinevad Eesti maakonnad 13. sajandil ristisõdijatele erinevatel tingimustel: Ugandi ja Sakala ehk siis Lõuna-Eesti kõige raskemal, Saare- ja Läänemaa kõige leebemal ning Põhja-Eesti vahepealseil tingimustel (Vahtre 1980: 32–33; Valk, Selart 2012: 66–67). See on üpriski sarnane, aga sugugi mitte identne Jüri Uluotsa 1935.–1936. aastal kahes jaos ilmunud artikli „Eestlaste lepingud võõrastega XIII sajandil“ ühe väitega, et ristisõdijatega sõlmitud lepingud tagasid Eesti eri maakondadele erinevad õiguslikult fikseeritud eristaatused (Uluots 1936: 61). Paljud ajaloolased on Uluotsa lepinguteooriat pidanud ebausutavaks (Tarvel 1983: 116; Andersen, Raudkivi 2008: 15) ja Uluotsa teooria ei ole leidnud laiemat omaksvõttu. Seega kerkib paratamatult küsimus, millisel moel on enam-vähem üldiselt aktsepteeritud käibetõde Eesti eri piirkondade allutamise eri tingimustel vastavuses Uluotsa lepinguteooriaga.

Viimastel aastakümnetel kristianiseerimise teemal kirjutatud uurimused (näiteks Kala 2006; Kala 2009b; Leimus 2011; Leimus 2015; Mäesalu 2021) annavad ristiusustamisega kaasnenud lepingutele ja kokkulepetele Uluotsa omast kardinaalselt erineva tõlgenduse. Uluotsa lepinguteooria järgi tagasid ristisõdijate ja eestlaste vahelised lepingud eestlastele teiste keskaegse Liivimaa alal elanud kohalike rahvastega võrreldes õigusliku eristaatuse, garanteerisid *vana-eesti* õiguse¹ püsijäämise ning andsid osadele Eesti maakondadele õiguslikult fikseeritud poolsuveräänse seisundi n-ö *vasalliriikidena*. Uuemad uurimused

¹ Alljärgnevalt on tsitaadid Jüri Uluotsa tekstidest esitatud jutumärkides, autoritektis tema poolt 13. sajandi alguse olude kirjeldamiseks kasutatud terminid ja väljendid, nagu ka ladinakeelsed terminid ja mõningad olulisemad allikalised mõisted aga kursiivis. – *Toim märkus*.

seevastu tõdevad, et ristosõdijad sõlmisid kristianiseerimise kokkuleppeid kõigi Liivimaa ja Preisimaa aladel elanud kohalike rahvastega, ega räägi midagi sellest, et need kokkulepped oleksid garanteerinud muistse õiguse püsijäämise või andnud mõnele maakonnale õiguslikult fikseeritud poolsuveräänse eristaatuse. Kummalisel kombel ei ole ükski neist uurijatest pidanud vajalikuks Uluotsa lepinguteooriat kummutada. Üksnes Kristjan Oadi artikkel „Eestlaste lepingud üksteisega enne 13. sajandit“ (2012) annab asise kriitika Uluotsa käsitluse ühele aspektile – tema kontseptsioonile Eesti muistset riiklusest – diskuteerides seega ennekõike hoopis Uluotsa artikliga „Eesti muistsest riiklikust ja ühiskondlikust korrast“ (1932), mitte tema uurimusega eestlaste lepingutest võõrastega.

Käesoleva artikli eesmärk on anda lühiülevaade Jüri Uluotsa lepinguteooria retseptsioonist ning esitada selle sisuline kriitika, lähtudes tänapäevasest uurimisseisust. Seejuures tuleb paratamatult kõne alla küsimus, kas Eesti eri maakondade alistumine eri tingimustel ikkagi tähendas neile õiguslikult fikseeritud eristaatuste andmist, nagu Uluots väitis. Ühe 90 aastat tagasi ilmunud artikli niivõrd ulatuslik lahkamine näib esmapilgul kummaline. Seda õigustab aga asjaolu, et Uluotsa uurimus on tõenäoliselt enim publitseeritud käsitus Eesti keskaegse õigusajaloo kohta.² Niisugusena on see Eesti ajaloo ja õigusajaloo huviliste ringis laialt tuntud ja kergesti kätte saadav – erinevalt muide ülal viidatud uuematest teadusartiklitest.

Uluotsa põhiseisukohad ja nende retseptsioon

Jüri Uluotsa põhiväited olid tunduvalt ambitsioonikamad kui ülal esitatud käibetõde Eesti eri maakondade alistumisest ristosõdijatele eri tingimustel. Uluotsa arvates olid eestlased keskaegsel Liivimaal

² Uluotsa mahukas artikkel on ilmunud kokku kuuel korral. Esiteks kahes jaos publitseeritud artiklina ajakirjas *Õigus* aastatel 1935 ja 1936. Seejärel saksakeelses tõlkes omaette raamatuna (Uluots 1937). Eestikeelse versiooni andis 1975. aastal Roomas raamatu kujul välja Vello Salo, kes lisas sellele ka enda tehtud editsiooni kahest 13. sajandi saarlasi puudutava lepingu originaalürikust koos eestikeelsete tõlgetega. Järgnevalt on Uluotsa uurimus ilmunud eesti keeles veel kolmel korral (1989; 2004; 2008).

teiste siinsete rahvastega võrreldes eristaatuses – üksnes nemad olevat alistunud võõrvallutajatele lepingulisel alusel. Selle tõenduseks ta oma uurimuse lõpus ära analüüsi Riia peapiiskop Albert Suerbeeri pitsatist, mille kujutisel manifesteerus tema arvates ka eestlaste eristaatus, võrreldes teiste Liivimaa ja Preisimaa alistatud rahvastega (Uluots 1936: 70–72).

Eestlaste sõlmitud lepingud – isegi kõige rangemate tingimustega Lõuna-Eesti omad – tagasid Uluotsa järgi *vana-eesti õiguse* püsijäämise ka vallutusjärgsel ajal. Lepingud olevat olnud võrreldavad alistamislepingutega, mida varauusajal rüütelkonnad ja linnad sõlmisid Poola, Taani, Rootsi ja Vene valitsejatega ning millega „säilitati senise õiguse edasine kehtivus Eesti maa-aladel“ (Uluots 1935: 75; 1936: 69–70). Niisiis vaidles Uluots vastu tema kaasaja saksakeelses ajalookirjutuses üldiselt aktsepteeritud seisukohale, nagu oleks 13. sajandi vallutuse tagajärjel kogu varasem õiguskord keskaegsel Liivimaal asendatud Saksa aladelt imporditud õigusega (Arbusow 1926: 7–8; Bosse 1933: 390).

Uluotsa uurimuse 1937. aasta saksakeelse väljaande retsensioonid olid pigem tutvustavad (Goldberg 1939) ja kiitvad (Sepp 1937) kui kriitilised. Heinrich Laakmanni (1938) ja Paul Johanseni (1938a; 1938b) retsensioonid heitsid Uluotsale ette 13. sajandi uurimist liiga modernselt ja formaaljuriidilisest lähtekohast. Henrich Laakmann oli Uluotsaga selles osas nõus, et eestlaste senine õigus jäi püsima ka kristianiseerimise järel, kuid pidas vajalikuks täpsustada, et keskaja jooksul teiseses see talurahvaõiguseks. Laakmanni hinnangul ei olnud ka Uluotsa töö kroonikate tõlgendamisel sugugi alati rahuldav.³ Pealegi ei olnud Uluotsa analüüsitud lepingute eesmärk Laakmanni järgi sugugi mitte allutatud rahvaste õiguse edasikehtimise tagamine. Tegemist oli kristianiseerimise ja vallutusega kaasnenud lepetega, mis ilmestavat pigem seda, mil moel sakslased tahtsid eestlasi siduda kristlikesse võimuvahekordadesse. Sellega lükkas Laakmann sisuliselt ümber Uluotsa teise põhiväite, et lepingud garanteerisid eestlaste senise õiguse püsijäämise.

³ Laakmann ei täpsusta, mis konkreetselt oli tema hinnangul Uluotsa tõlgendustes väär, tõdedes pelgalt, et „die Ausdeutung des Vf-s befriedigt nicht immer“ (1938: 628).

Paul Johansen kummutas Uluotsa väite eestlaste lepingulise staatuses eksklusiivsusest keskaegsel Liivimaal: „Ei saa ju jätta tähele pane mata, et sakslaste lepingud liivlaste, lätlaste, kurelaste ja semgallidega üldjoontes väga sarnlevad nendega, mis on sõlmitud Eesti pinnal.“ (1938a: 174). Seejuures osutas Johansen ka tõigale, et Uluots ei olnud kasutanud uuritavat ajaperioodi käsitlevat teaduskirjandust, millest tulenesid tema mitmed faktivead. Tõepoolest diskuteeris Jüri Uluots 19. sajandi baltisaksa õigusajaloolaste Friedrich Georg von Bunge ja Oswald Schmidtiga ega pööranud mingit tähelepanu oma kaasaegsete ajaloolaste käsitlustele. Üllatavalt jättis ta mainimata isegi Olaf Silla uurimuse „Eestlaste vabaduse järkjärguline kokkuvarisemine keskajal“ (Sild 1926), mis käsitles ka ristisõdijate lepinguid keskaegse Liivimaa alade (sh Läti) rahvastega. Paratamatult jääb mulje, et Jüri Uluots on teadlikult hoidunud diskussioonist oma kaasaja ajaloolas tega ning jätnud ka Läti materjali sihilikult tähelepanuta.

Samuti põrmustas Johansen Uluotsa diletantliku tõlgenduse Albert Suerbeeri pitsati ikonograafiast. Pitsat kujutab peapiiskop Albert Suerbeeri paganate ristijana, hoidmas käes veekannu. Peapiis kopi mõlemal küljel olevaid akolüüte, kes hoiavad ametisümboleid, tõlgendas Uluots Preisimaa ja Liivimaana, sest nende all oli kirjas vastavalt P[RUS]CIA ja LIVO[N]I[A]. Kujutise alumises osas kuju tatud nelja meest pidas Uluots eestlasteks – sest nende all oli kirjas ESTONI –, kes „tõstavad oma mõlemad käed üles (töotus) ning neile on vastu sirutatud teise poole käsi (samuti töotuse seisundis – põial ning kaks sõrme sirged ning kaks viimast sõrme peosse tõmbunud)“. Sellest järeldas Uluots, et peapiiskopi pitsat kujutab eestlaste erilist õiguslikku seisundit, võrreldes kõigi teiste Preisi- ja Liivimaa koha like rahvastega (1936: 70–72). Albert Suerbeeri ametinimetuseks oli Preisi-, Liivi- ja Eestimaa peapiiskop, mistõttu on igati loogiline, et kõik kolm maad on ka tema pitsatil kirjas. Niisiis on ESTONI lühend sõnast *Estonia* ja tähendab Eestimaad, mitte eestlasi. Sellele lisab Johansen tõdemuse: „Igale kainelt mõtlevale ajaloolasele on selge, et pitsatil kujutatud taevast tulev käsi ei või olla sümboliks lepin gute sõlmimiseks välja sirutatud käe mõttes, vaid et see on Jumala käsi, mis on manitsevalt taevas nähtaval hiljuti ristitud paganate kohal.“ (Johansen 1938a: 174–175). Neli palvetavat meest kujutavad

Joonis 1. Preisimaa, Liivimaa ja Eestimaa (alates 1253 Riia) peapiiskopi Albert Suerbeeri (1245–1273) kahepoolse pitsati esikülg. Kujutise allikas: Brieflade IV, tahvel 22: 3.

Fig. 1. Front side of the two-sided seal stamp of Albert Suerbeer (1245–1273), the archbishop of Prussia, Livonia and Estonia (since 1253 of Riga). From: Brieflade IV, table 22: 3.

seega üldistavalt vastristituid ning pitsatil olevad maade nimed ei tähistata nende kohal asuvaid kujutisi.

Niisiis lükkasid ajaloolased Jüri Uluotsa lepingutekäsitluse mõlemad põhiväited ümber juba omaaegsetes retsensioonides. Sellega võiski käesoleva artikli lõpetada, kui ei oleks vaja käsitleda ka Uluotsa kolmanda väite lugu. Ajaloolaste jaoks ei olnud Uluotsa uurimuse juures sugugi keskel kohal eestlaste muistse õiguse säilimine, vaid hoopis tema järelus, et lepingud tagasid osadele Eesti maakondadele teistega võrreldes teatava eristaatuse.

Paul Johanseni arvates oleks Uluots seega pidanud käsitlema ka lepingute n-ö hävitamist Jüriöö ülestõusu (1343–1345) mahasurumise tagajärjel, ilma milleta olevat eestlaste 13. sajandi lepingute võrdlemine 1710. aasta kapitulatsioonidega puhas anakronism (Johansen 1938a: 173–174). Arusaama, nagu oleksid 13. sajandi lepingud Jüriöö ülestõusu tagajärjel kehtetuks muutunud, jagasid teised Eesti ajaloolased (Linnus 1938: 466; Vahtre 1980: 87; Mäll 1998: 160–162), aga ka

Uluotsa enda õpilane õigusajaloolane Ilmar Arens (Arens 1982: 333). Olaf Sild seevastu pidas eestlaste ühiskondliku positsiooni halvenemist pikemaajaliseks protsessiks, mis vältas 14. sajandi keskpaigani, ehkki selles oli oluline roll ka Jüriöö ülestõusu mahasurumisel (1926: 45–53).

Nõukogude okupatsiooni ajal oli Jüri Uluots põlu all, tema uurimused suleti raamatukogude erifondidesse ning tema lepinguteooriast võis kirjutada üksnes hukkamõistvalt. Nõukogude õigusajaloolane Paul Vihalem maaliski Uluotsast pildi kui hitlerliku Saksamaa ees lõmitanud ja ajalugu võltsinud fašistist (1946: 10–13; 1963: 110–181; 1971: 106–148). Uluotsa lepinguteooria kriitikale pühendas Vihalem ligi kolmandiku oma raamatust „Eesti kodanluse üleminek saksa fašismi teenistusse“, mille teine trükk avaldati 3000 eksemplaris (Vihalem 1971: 152)⁴ ja mis võimaldas laial lugejaskonnal tutvuda Uluotsa käsitlusega eestlaste lepingutest. Vihalem võib seega olla üks Uluotsa lepinguteooria suurimaid propageerijaid 20. sajandi Eestis. Seejuures tegi Vihalem ka täiesti tõsiseltvõetavat kriitikat, heites Uluotsale ette, et too ei puudutanud eestlaste ja venelaste vahel aastatel 1223–1224 sõlmitud lepinguid, jättes käsitlemata ka küsimuse, millisel õiguslikul alusel tegutses neil aastatel Tartu linnuses vanavene-latgali taustaga vürst Vjatško, latgalipäraselt Vetseke (Vihalem 1971: 135–138). Henriku Liivimaa kroonikast jääb igatahes mulje, et Novgorodi ülemvõimule allunud Vetsekest sai 1223. aastal Tartu linnuse valitseja, kellele ümbritsevate alade ugalased makse maksid ja kes püüdis oma võimuala laiendada nii sõjaliselt kui ka diplomaatiliselt (HCL XXVII: 5 ja XXVIII: 3; Selart 2015: 124–125).

Nõukogude ajal oli ajaloolaste suhtumine Uluotsa ambivalentsem. Näiteks tõdes Sulev Vahtre Jüriöö ülestõusule eelnenud olukorrast Eesti aladel kirjutades, et Uluotsa „moderniseeriva“ lepinguteooriaga ei saa kohe sugugi nõustuda, hoidudes samas igasugusest sisulisest kriitikast Uluotsa aadressil ja kirjeldades eestlaste alistumist ristisõdijatele kooskõlas Uluotsa nägemusega (Vahtre 1980: 32). Uurimuses „Muinasaja loojang Eestis: vabadusvõitlus 1208–1227“ toetus Vahtre erinevate Eesti maakondade ristisõdijatele allutamise jutustuses läbivalt Uluotsa lepinguteooriale ega seadnud seda kusagil kahtluse alla

⁴ Esimese trüki tiraaž oli 300 eksemplari (Vihalem 1963: 184).

(1991: 107, 141, 159–160, 171, 185, 187–188). Samas jättis Vahtre uurimisloo ülevaatest Uluotsa lepinguteooria välja ega omistanud ka üldhinangutes lepingutele mingit erilist tähtsust. Nähtavasti ei sobinud lepinguline alistumine hästi kokku jutustusega kangelaslikust vastupanust ristsisõdijatele. Enn Tarvel seevastu oli Uluotsa käsitlemisel Vahtrest tunduvalt kriitilisem, toonitades, et tegemist polnud millegi muuga kui allutamislepingutega, mida vallutajad eestlastele peale surusid (1983: 116).

Jüri Uluotsa lepinguteooria retseptsioon ajaloolaste seas on piirdunud üksnes ühe Uluotsa väite omaksvõtmisega – Eesti eri piirkonnad allutati võõrvallutajatele eri tingimustel – ning ka seda üksnes mõõndusega, et Lääne- ja Põhja-Eesti eristaatus kadus hiljemalt Jüriöö ülestõusu mahasurumisega. Viimastel aastakümnetel ei ole ajaloolased enam Uluotsa uurimusele sisulist tähtsust omistanud, piirdudes historiograafiliste viidetega.

Jüri Uluotsa lepinguteooria kriitika

Jüri Uluotsa keelekasutust iseloomustab anakronistlik terminoloogia. Ta on 13. sajandi sündmuste käsitlemisel lähtunud eelkõige enda kaasaegse riigiõiguse mõistestikust. Tema lepingute analüüs koosnes kolmest osast: 1) lepingu subjektid ehk sõlmijad; 2) lepingute sõlmimine ja kindlustamine; 3) lepingute eri liigid. Lepingu subjektideks eestlaste poolel olid Eesti muinasmaakonnad, Uluotsa terminoloogias *maariigid*. „Eesti oli poliitiliselt arenenud seevõrra, et ta koosnes kaheksast vastavast „maast“, „maariigist“, igaüks oma vastava maaalaga, rahvaga ning võimuorganitega“ (Uluots 1935: 86). *Maariikide* nimel sõlmisid lepinguid nende *riigiõiguslikud organid* – „sõjavõimelistest meestest koosnev rahvakogu“ ja *vanemate kolleegium* (Uluots 1935: 87).

Ka võõraste puhul olid Uluotsa esituses lepingute subjektideks riigid: Polotski, Novgorodi ja Pihkva vürstkonnad; Taani riik; Riia, Tartu ja Saare-Lääne piiskopkonnad; Mõõgavendade ordu ja Saksa ordu – kuigi ta ei pidanud enamasti vajalikuks seda eraldi rõhutada. Seda ka paavsti puhul, kes sõlmis eestlastega lepinguid eesmärgiga „luua oma paavstlikku riiki“ (Uluots 1935: 87). Lepingu sõlmijaks oli kõigi

loetletute puhul kas valitseja – kuningas, vürst, paavst, piiskop, ordu-meister – või tema esindajad. Kuralaste, liivlaste ja latgalite – keda Uluots käsitles üksnes nende ja eestlaste vaheliste lepete osas – puhul ta küll *maariigi* terminit ei kasutanud, kuid tõigast, et tema sõnul oli nende rahvaste puhul lepingute sõlmijateks „nagu Eestiski teatavad kollektiivsed organid“ (Uluots 1935: 88), võib järeldada eelduse, et Uluotsa arvates olid ka kuralastel, liivlastel ja latgalitel mingisugused riiklikud struktuurid, mille esindajatena need kollektiivsed organid toimisid. Tolleaegses Läti ajalooeaduses valitsenud arusaama muistse Läti kohalikest kuningriikidest (Birli 2004) Uluots kas lihtsalt ignoreeris või ei olnud vaevunud end sellega kurssi viima.

Uluotsa lepinguteooria järgi olid kõik eestlaste 13. sajandil sõlmitud lepingud riikidevahelised lepped. Ta ei näi olevat kaalunudki võimlust, et näiteks mõni eestlaste linnus, kihelkond või mingi muu ebamäärasem võimkond või inimgrupp oleks sõlminud mõne leppe *maariikidest* eraldiseisvalt. Selline tõlgendus on seda kummalisem, et Uluotsa enda sõnul 13. sajandi lepingutega võrreldavad 1710. aasta kapitulatsioonid sõlmisid Vene tsaar Peeter I-ga Eesti- ja Liivimaa rüütelkonnad ja linnad. Ehk siis need ei olnud ju sugugi riikidevahelised lepped.

Lepingute sõlmimisest kirjutades püüdis Uluots sõnastada eestlaste seas 13. sajandil tavaks olnud üldprintsipiibid läbirääkimiste pidamise, lepingute sõlmimise, samuti ratifitseerimise ja lepingutest kinni pidamisega kaasnenud tagatiste kohta, jõudes järeldusele, et eestlased olid võimelised sõlmima rahvusvahelisi lepinguid. Lepingud ise võisid Uluotsa hinnangul olla nii suulised kui ka kirjalikud (1935: 89–94). Küsimusele, kas eestlastel oli 13. sajandi algul kirjalike lepete sõlmimiseks ja ratifitseerimiseks üldse piisav kirjakeelte (ladina, vanavene, vanapõhja) ja õigusliku terminoloogia oskus, Uluots mingit tähelepanu ei pööranud.

Lepingud liigitas Uluots kolme rühma: *võrd-*, *vasalliteedi-* ja *alistumislepingud*. Esimese rühma – *võrdlepingute* – puhul säilitasid mõlemad osapooled võrdse seisundi. *Võrdlepingud* jaotas ta omakorda „kolme all-liiki: a) rahulepingud võrdse seisundi säilitamisega, b) rahulepingud lunastamistasuga ning c) liidulepingud“ (Uluots 1936: 49). *Vasalliteedilepingud* tõid „kaotavale poolele kaasa

n.-ö. poolsuveräänsuse seisundi, keskaegse lääniõigusliku mõtteviisi kohaselt aga rohkem vasalliteedi vahekorra. Viimane asjaolu õigus-
tabki kõnesolevaid lepinguid nimetama „vasalliteedilepinguiks“.
(samas: 52). *Vasalliteedilepingud* jaotas ta suveräänsuse säilitamise
astmete põhjal neljaks: a) *kaitsealususelepingud*, b) *kristliku vendluse*
lepingud, c) „kristliku vendluse“ lepingud „kristluse õiguste“ ja „truu-
duse“ lisanditega“, d) „eelmist liiki lepingud maksustamise ja muude
„õiguste“ täpsustamisega“ (samas: 51–57). Kolmanda rühma – *alistu-*
mislepingud – tulemiks oli ühe lepingupoole täielik poliitiline allu-
tamine teisele poolele.

Niisiis tuvastas Uluots kokku viis erinevat „võõrvõimudele“ allumise
astet 13. sajandi Eesti alal. Neist kõige leebemaks luges ta *kaitsealu-*
suslepinguid, mida tema järgi sõlmis paavsti legaati Modena piiskop
Guglielmo Harju-, Viru-, Järva- ja Läänemaaga. Selliste lepetega olevat
mainitud maakonnad saanud paavsti *vasalliriikideks*. Lepetega „jäeti
vasallriigile oma seesmise elu korraldamiseks peaaegu täielik vabadus,
ka senised organid jäid endiselt teotsema“ (Uluots 1936: 53). Tegemist
oli Ulotsa edasiarendusega Paul Johanseni teooriast, et paavsti legaati
Modena Guglielmo asutas aastatel 1225–1226 Eesti aladel otse paavsti
ilmalikule võimule allunud nn vaheriigi (1933: 704–710). Praeguseks on
ajaloolased veendunud, et legaati Guglielmo ei tegelenud mitte mingi-
suguse vahetult paavstile alluva riigi asutamise ja Eestis, vaid püüdis
hoopis lahendada Riia ja Tartu piiskoppide ning Mõõgavendade ordu
konflikti Taani kuningaga Eesti alade omavahel jaotamise pärast.
Ajutise lahendusena võttis legaati vaidlusi tekitanud Eesti piirkonnad
paavsti ajutise ilmaliku võimu alla, kuni allutatud alade üle valit-
semine saab selgeks (Mäesalu 2011). Kuna mõne piirkonna võtmine
paavsti ajutise võimu alla leidis aset legaadi läbirääkimistel tülitse-
vate osapooltega, on ekslik pidada toimunud kokkulepeteks paavsti
legaadi ja kõnealuste maakondade eestlaste vahel.

Kõige raskemate tingimustega olid Uluotsa süsteemis *alistungis-*
lepingud, mis tõid kaasa täieliku poliitilise alistumise uutele isanda-
tele. Siiski olevat ka nende lepete puhul jäänud „alluvale poolele mitte
üksnes tsiviilõiguslik sfäär, vaid ka avalikõiguslikul alal lepingulise
poole võimed“ (Uluots 1936: 57), seda aga üksnes uue isanda armust.
Seesuguseid lepinguid sõlmisid eestlased Uluotsa sõnul taanlaste ja

sakslastega. Seejuures jätab Uluots täpsustamata, kas konkreetsetel juhtudel oli alistajaks Mõõgavendade ordu, Riia piiskop või Tartu piiskop. Alistumislepingud tuvastas Uluots Henriku Liivimaa kroonika toel, lugedes alistumiseks kõik juhtumid, kus kroonik kasutas eestlaste allutamise kohta sõnu *dominium* (härrus) või *iugum* (ike).

Nende kahe äärmuse vahele jäävad Uluotsa jaotuses kolm *vasalliteedilepingu* alamliiki, mida ta liigitas samuti Henriku Liivimaa kroonika alusel. *Kristliku vendluse lepingute* puhul kohustus üks osapool võtma teiselt vastu ristimise ja olema temaga kristlikus vendluses, säilitades näiliselt oma sõltumatuse, aga sattudes poliitiliselt teise lepingupoole välis- ja sisepoliitilise mõju alla. Järgmine alamliik tähendas sisult sama lepingut, mida oli täiendatud „kristluse õiguste ja truuduse lisanditega“ – mõlemad tähendasid eestlastest lepingupoole jaoks täiendavaid kohustusi teise lepingupoole ees. *Truudust* tõlgendas Uluots lääniõiguse võtmes hoidumisena igasugusest teist lepingupoolt kahjustavast tegevusest ja kohustusest talle abi anda. *Kristluse õigusi* mõistis Uluots aga kui „õigusi lepinguosalise sõjalisele kaasabile, aga ka muudele võimalikkudele toimetustele, milliseid siiski lähemalt väljendatakse vaid järgneva all-liigi lepinguis“. (Uluots 1936: 56). Kolmanda alamliigi puhul oli samuti tegemist sisult samade lepetega, millele oli lisatud erinevaid täpsustusi, peamiselt seoses maksustusega. Sellesse alamliiki paigutas Uluots ka ainsad ürikute kujul säilinud 13. sajandi Eesti ala puudutavad kokkulepped – saarlaste lepingud Saksa orduga aastatest 1241 ja 1255 –, mida ta tõlgendas kahepoolsete kirjalike lepingutena (1935: 76–78; 1936: 61–68).

Jüri Uluotsa meetod lepingute rühmitamisel ja nende jaotamisel alamliikidesse piirdus seega üksnes Henriku Liivimaa kroonika analüüsiga, kusjuures ta lähtus eeldusest, et kroonikas anti lepingute sisu edasi õiguslikult täpses sõnastuses. Ühelt jutustavalt allikalt ei saa eeldada seesugust täpsust. Kroonik võis edastada teabe lepingu sisust üldsõnaliselt, poolikult või kasutada ühe ja sama õigusvahekorra kohta erinevaid, ehkki enda hinnangul samatähenduslikke termineid. Seesuguste kahtluste vältimiseks tuli Uluots välja uue teooriaga Henriku Liivimaa kroonika tekkeloost. Ta väitis, et kroonikas sisalduva lepinguid puudutava teabe aluseks olevat olnud mingisugune hüpoteetiline Riia „piiskopkonna aastaraamat (annaal)“ (Uluots

1935: 81–82). Selle Uluotsa väite piiskopkonna annaalidest lükkasid ümber nii Paul Johansen (1938a: 174) kui ka Leonid Arbusow (1939: 179–180), kes kinnitasid, et mingisugust Riia piiskopkonna aastaraamatut pole kunagi olemas olnud. Järelikult ei saa Henriku Liivimaa kroonikast ikkagi eeldada, et seal on kõigi eestlaste sõlmitud lepingute tingimused pandud kirja täies mahus ja õiguslikult täpselt. Rääkimata sellest, et Uluots ei pööranud mingit tähelepanu kroonikates ja ürikutes leiduvale teabele liivlaste, kuralaste, latgalite, seelide ja semgalite lepingute kohta, mis oleksid võinud tema uurimistulemusi täpsustada ja täiendada. Kõige selle tõttu jäävad Uluotsa loodud lepingute rühmitamise süsteemi metodoloogilised alused puudulikuks.

Ivar Leimus jõudis Henriku Liivimaa kroonika ristiusustamise terminoloogiat analüüsides järeldusele, et mõisted *kristlaste õigused* ja *kristluse ike* olid samatähenduslikud ning tähistasid tervikuna kohustusi, mida ristisõdijad olid kohalikele kogukondadele ristiusu vastuvõtmisega peale pannud (2011: 17–19 ; 2015: 147–151). Seega kaanesid ristiusu vastuvõtmisega – Uluotsa süsteemis *kristliku vendluse lepingud* – sisuliselt samad kohustused kui *kristluse ikke* puhul, mis Uluotsa süsteemis tähistas alistumislepingut kõige raskematel tingimustel. Järelikult puudub Uluotsa teise (*vasalliteedilepingute*) ja kolmanda (*alistumislepingute*) rühma kuuluvate lepinguliikide eristamisel igasugune allikaline alus. Teisisõnu näitab praegune uurimiseis, et ristisõdijad seadsid kõigile paganatele ristiusu vastuvõtmisel suhteliselt sarnased tingimused.

Sama problemaatiline on Uluotsa kasutatud vasalliteedi ja lääniõigusega seonduv terminoloogia. *Vasalliteedilepingute* rühmale nime andmisel on Uluots teinud täieliku vea, samastades vasalliteeti igasuguse poolsuveräänse seisundiga. Vasalliteet oli spetsiifiline lääniõigusega reguleeritud vahekord läänisanda ja läänimehe ehk vasalli vahel, mille alus oli läänistusakt (Spieß, Willich 2009: 16–17 ja 25). Näiteks oli Jersika vürst Vsevolod sunnitud 1209. aastal annetama oma vürstkonna Riia piiskopile Albertile, kes läänistas seejärel Jersika vürstkonna vürst Vsevolodile tagasi (SLVA I: nr 51; Leväns 2012; Mäesalu 2017: 57–58). Sellise õigusakti tulemina sai Vsevolodist Riia piiskopi vasall ehk läänimees. Uluotsal poolsuveräänsuseks nimetatud seisund seevastu võis olla õiguslikult määratletud näiteks ühe valitseja poolt

teisele valitsejale antud ustavusvandega, millega ei kaasnenud mingisugust läänivahekorda (Auge 2010), või isanda poolt mingile kogukonnale annetatud privileegidega, näiteks linnale annetatud linnaõigusega. Vasalliteedist saab seega rääkida üksnes läänivahekorra olemasolul. Uluotsa analüüsitud allikates puudub igasugune läänivahekorrale viitav terminoloogia. Järelikult on nende lepingute nimetamine *vasalliteedilepinguteks* mitte üksnes väär, vaid ka eksitav.

Praegusaja arusaam ristiustamisega kaasnenud kokkulepetest⁵

Kuigi Eesti ajaloolased ei ole Jüri Uluotsa seisukohta muistsete eestlaste kaheksast *maariigist* kunagi omaks võtnud, valitses kuni 20. sajandi lõpuni arheoloogide ja ajaloolaste seas arusaam, et eestlaste muinasmaakonnad ja -kihelkonnad olid poliitiliselt toimivad üksused. Teatavate mööndustega oli Uluotsa lepinguteooria selle seisukohaga ühildatav. Praegu peavad ajaloolased ja arheoloogid muinasmaakondi ja -kihelkondi eelkõige kultuurilis-geograafilisteks üksusteks, mitte poliitilisteks võimkondadeks (Lang 2002; Oad 2012; Valk 2021a: 363–367). Nende piirid ei tule aga 13. sajandi kirjalikes allikates enamasti selgelt esile. Eestlaste erinevate võimukeskuste omavahelistes suhetes olid olulisel kohal konkurents, sõdimine ja püüded allutada naaberkeskusi. Võimkonnad ise olid ebastabiilsed ning ristiõjal oli neile täiendav destabiliseeriv mõju, mis tõi vahel kaasa ka osade eesti ülikute koostöö ristiõdijatega teiste eestlaste vastu (Oad 2014: 244; Valk 2018; Valk 2021b, 408–410). Järelikult ei saa Uluotsa moel eeldada, et kokkuleppeid ristiõdijatega sõlmis üksnes mõne eestlaste maakonna või võimkonna poliitiline juhtkond. Kokkuleppele võisid minna ka hoopis ühe võimkonna alluvuses (või sellest sõltuvuses) olnud kogukonnad, üksikud linnused ja külad.

⁵ Termin *leping* tähendab enam või vähem rangetele vorminõuetele vastavalt sõlmitud kokkulepet, mis on poolte jaoks õiguslikult siduv. Tänapäevase lugeja jaoks seostub sõna leping eelkõige kirjaliku kokkuleppega, kuid 13. sajandil olid õiguslikult siduvaks ka suuliselt sõlmitud kokkulepped. Kirjalike lepingute ja suuliste lepingute kohta kasutan edaspidi järgmisi termineid: sõna *leping* üksnes kirjalike lepete kohta ning sõna *kokkulepe* suuliste lepete kohta.

Ajaloolased on viimase paarikümne aasta jooksul toonitanud, et ristisõdijate ja paganate vahelised lepingud olid keskaegse Liivimaa ja Preisimaa aladel elanud rahvaste vallutamise ja allutamise tava-pärane osa. Just ristisõdijad olid need, kes seadsid kohalikele rahvas-tele ette kristianiseerimise tingimused, millega kaasnes ka kohalike kogukondade allutamine ristisõdijate ülemvõimule. Ristusustamise kokkuleppeid võib seega pidada ristisõdijate instrumendiks paga-nate allutamisel oma ülemvõimule, mis sidusid ristiusustamisega poliitilise allutamise (Nielsen 2005: 219–222; Kala 2006: 17–21; Kala 2009b: 176–181; Ščavinskas 2014; Leimus 2011; Leimus 2016; Mäesalu 2021). Konkreetset tingimused võisid eri piirkondades teataval määral varieeruda, kuid üldjoontes tähendas kristluse vastuvõtmine siinsete kogukondade jaoks endi allutamist ristisõdijate kohtuvõimule ning maksu- ja teenistuskohustusi uute isandate ees.

Mihkel Mäesalu (2021) jaotas Liivimaal ristisõdijate ja koha-like rahvaste vahel sõlmitud kokkulepped kolme rühma: 1) ristiusu esmakordse vastuvõtmise kokkulepped; 2) ristiusu taasvastuvõt-mise kokkulepped; 3) varem sõlmitud leppeid täiendanud ja täpsus-tanud kokkulepped. Esimese kahe rühma eristus on suuresti tinglik ja tuleneb ristisõdijate vaatepunktist. Kristluse vastuvõtmise kokku-lepped sõlmiti traditsioonilist religiooni järginud kogukondadega, ristisõdijate terminoloogias paganatega. Nende kokkulepete üles-ütlemise saad vastsetest kristlastest ristisõdijate arusaamas ususal-gajad ehk apostaadid. Teise rühma kokkulepped sõlmisid ristisõdijad seega ususalgajate ehk apostaatidega, kellest said leppe sõlmimise järel taas vastristitud. Kolmanda rühma lepped aga sõlmisid ristisõdijatest isandad juba endile allutatud vastristitud kogukondadega, muutes, täpsustades või täiendades varasemaid kokkuleppeid. See ristisõdi-jate vaatepunktil põhinev jaotus tuleneb allikate üldisest iseloomust – kõik säilinud allikad on ju kirjutatud nende positsioonilt. Kokku-lepete sisu kajastavad Liivimaa uute isandate välja antud dokumendid ning teataval määral ka Henriku Liivimaa kroonika, Liivimaa vanem riimkroonika ja Wartberge Hermanni kroonika, mis kõik lähtuvad ristisõdijate vaatenurgast.

Ristiusu esmase vastuvõtmise kokkuleppeid kajastavaid dokumente on säilinud kolm (Mäesalu 2021: 216–220). Varaseim on 1230. aastal

Riia toomkapiitli, Mõõgavendade ordu ja Riia rae välja antud ürik, milles pandi kirja Rende, Galewalle, Pidewalle, Matekule, Wane, Pure, Ugese, Candowe ja Anseese nimelistes kohtades elanud kuralastega tehtud kokkuleppe. Mainitud kogukondade kuralased kohustusid võtma vastu *kristluse ikke*, maksma maksu pool laevanaela rukist (ligikaudu 81–85 kg) ühe adramaa kohta, võtma vastu nende juurde saadetavad preestrid, laskma endid ristida ja võtma vastu *kristliku õiguse* ning kohustuse osaleda ristisõdijate sõjakäikudel kristluse vaenlaste vastu. Kuralastele tagati nende isikliku vara ja valduste säilimine niivõrd, kui see ei olnud vastuolus *kristliku õigusega* (SLVA 1: nr 161). Ülejäänud kaks ristiusu esmast vastuvõtmist kajastavat ürikut andis 1230. aastal lõpus ja 1231. aasta alguses välja paavsti viitselegaat Aulne Baudouin. Ka nendes lasi viitselegaat kirja panna kuralaste eri kogukondadega suuliselt sõlmitud kokkulepped (SLVA 1, nr 162–163).

Kristluse taaskordse vastuvõtmise kokkuleppeid kajastavaid ürikuid on säilinud kaks (Mäesalu 2021: 220–225). 1241. aastal andis Saksa ordu maameister Liivimaal, Dietrich von Grüningen välja üriku, milles ta pani kirja saarlaste saadikutega ristiusu taaskordse vastuvõtmise kohta tehtud kokkuleppe (Uluots 1975: lisa 1). 1272. aastal andsid Riia peapiiskop, Riia toompraost ja Saksa ordu Liivimaa maameister välja üriku selle kohta, et semgalite vanemad on uuesti vastu võtnud ristiusu (LUB I: nr 430; KGU: erg0004). Ristiusustamisega kaasnenud kokkulepped sõlmiti niisiis siinsete kohalike rahvaste juhtidega suuliselt ja ristiusustajad fikseerisid need kirjalikult alles tagantjärele.

1241. aasta kokkuleppe järgi kohustusid saarlased maksma sama suurt maksu kui kuralased 1230. aastal: pool laevanaela rukist ühe adramaa ehk normaaltalu kohta. Maksu pidid saarlased ise transportima sadamasse, kus see laaditi maahärrade – Saksa ordu ja Saare-Lääne piiskopi – saadetud laevadele. Niisiis kohustusid saarlased peale vilja loovutamise osutama oma uutele isandatele veoteenust Saaremaa piires. Kui aga maahärra laeva ei saanud, kohustusid saarlased ise transportima maksuvilja üle mere Riiga ja Läänemaale. Kas maahärrad pidid sellisel juhul meretranspordi kulud saarlastele kompenseerima või mitte, jäi lepingus täpsustamata. Saarlased pidid andma kihelkonnakirikutele ja preestritele prebendi ehk siis

maavalduse või mingi stabiilse sissetuleku, mis oli mõeldud kirikute ülalpidamiseks ja preestrite elatiseks. Samuti pidid nad tagastama kogu vara, mis nad olid 1236. aasta ülestõusu ajal preestritelt ära võtnud. Saarlaste viies kohustus oli alluda oma maahärrade kohtuvõimule. Maahärrade foogt – lepingu järgi jääb mulje, et nii orduit kui ka Saare-Lääne piiskoppi esindas üks isik – pidi külastama saart kord aastas ja mõistma seal kohut koos saarlastest kaasistujatega. See ei olnud midagi erilist – teistes keskaegse Liivimaa piirkondades pidas foogt samuti kohut koos kohalike elanike seast pärit kaasistujatega 1–4 korda aastas. Tähelepanuväärselt puudub 1241. aasta kokkuleppes saarlaste kohustus osaleda ristsõdijate sõjaretkedel kristlaskonna vaenlaste vastu. Nähtavasti oli saarlaste saadikutel õnnestunud saavutada vabastus sõjateenistuskohustusest oma uute maahärrade ees. Peale saarlaste kohustuste pandi kokkuleppes paika ka karistused kolme liiki kuriteo eest: imiku tapmise, paganlikul kombel ohverdamise ja paastuajal liha söömise eest. Kõige lõpuks fikseeriti ka vereraha suurus juhuks, kui Saaremaal leiab aset tapmine saarlaste ja mõne teise maa meeste vahel. Usutavasti lepiti need neli kohtumõistmisega seotud klauslit kokku saarlaste initsiatiivil (Mäesalu 2021: 220–224).

Varem sõlmitud leppeid täiendanud ja täpsustanud kokkuleppeid kajastavaid ürikuid on säilinud kaks (Mäesalu 2021: 225–231): Saksa ordu Liivimaa maameistri väljastatud ürik aastast 1255 saarlaste vanematega sõlmitud kokkuleppe kohta (Uluots 1975: lisa 2) ning 1267. aastal Saksa ordu Liivimaa maameistri välja antud ürik kurastega sõlmitud kokkuleppe kohta (KGU: erg0003).

Vormiliselt on 1255. aasta ürik privileeg, mille ordumeister andis saarlastele ja millega kaasnes üks saarlaste kohustus ordu ees – osaleda ordu sõjakäikudel. Ürik on välja antud Saaremaal. Tunnistajateks on suur hulk Saksa ordu vendi. Peale nende on aga mainitud, et kohal viibisid ka Ylle, Culle, Enu, Muntelene, Tappete, Yalde, Melete, Cake ja suur hulk saarlasti. Kaheksa nimeliselt mainitud saarlase ühiskondlikku positsiooni või ametit mainitud pole. Üriku all on kaks pitsert: Saksa ordu maameistri oma ja saarlaste oma. Viimane pole kahjuks säilinud. See on ka ainus dokument, mida võiks ehk mõõndustega pidada kirjalikuks lepinguks, aga mitte võrdsete poolte, vaid valitseja ja tema alamate vahel. Üriku lepingulise iseloomu seab

küsimärgi alla ka selle otsene sõnastus. Seal on ordumeister öelnud: „... andsime neile mõningad alamal mainitud õigused lisaks õigustele, mis olid neile antud pärast usust taganemise lõppu meie eelkäija, Riia Sakslaste püha Maria Maja ordumeistri Andrease poolt.“ Niisiis on siin tegemist pigem maaisanda antud privileegide ürikuga kui lepinguga kahe osapoole vahel.

Peamiselt käsitles ürik üsnagi konkreetseid õigusemõistmisega seotud küsimusi. Nii vabastas ordumeister saarlased kohustusest maksta kompensatsiooni paganluse ajal sooritatud röövimiste ja vägivallategude eest, välja arvatud tapmine. Ilmselt olid saarlaste varasemate rüüsteretkede ohvrid või nende omaksed hakanud neilt kahjude hüvitamist nõudma. Enamik leppepunkte käsitles aga kohtuasju, mille tulemusena võinuks mõne saarlase pärusvaldus langeda maahärrale ehk siis Saksa ordule või Saare-Lääne piiskopile. Nähtavasti püüdsid saarlased igati hoida oma pärusvaldusi endi käes ja lepe piiiras maahärra võimalusi saada endale Saaremaal maavaldusi süütegude või õigusvaidluste tagajärjena. Samuti pani lepe paika maahärrade foogti viibimise aja saarel – mihkclipäevast vastlapäevani. Kui foogt ei olnud suuteline oma ülesannetega selle ajavahemiku jooksul hakkama saama ega suutnud oma kohustuste täitmatajätmist mõjuva põhjusega õigustada, võisid saarlased ise kohut mõista. Mõjuva põhjuse olemasolul oli foogtil aga õigus poolelijäänud kohtupidamine teatud aja möödudes lõpuni viia. Vastutasuna kohustusid saarlased osalema Saksa ordu sõjaretkedel – suvel laevadel, talvel hobustel (Uluots 1975: lisa 2; Mäesalu 2021: 226–227).

Dokumentides ei olnud kirjas, milline konkreetne poliitiline võimkond mainitud ristiusu tingimused vastu võttis. Enamasti mainiti lihtsalt etnost: kuralased, saarlased, semgalid. Ülal refereeritud 1230. aasta kuralaste ürikus loetleti küll rida kohanimesid, aga ka neid esitati tekstis kui tingimused vastu võtnud kuralaste elukohti (SLVA 1: nr 161). Viitselegaat Baudouini 28. detsembril 1230 välja antud ürikus võtsid kristluse vastu kuningas Lammechinus ning kolme muinasmaakonna (*terra*) ja 14 muinaskihelkonna (*kiligunda*) kuralased (SLVA 1: nr 162). Kuningas Lammechinuse võimupiirkonda ürikus ei mainita ja selle ulatus jääb ebaselgeks. Viitselegaadi 1231. aasta 17. jaanuari ürikus võtsid ristisusu vastu kahe muinasmaakonna

kuralased (SLVA 1: nr 163). Nähtavasti ei olnud poliitiliste võimkondade täpne kirjapanek ristiusustajate jaoks mingil põhjusel oluline. Tiina Kala hinnangul näis kohalike rahvaste seast pärit üksikisikute sotsiaalse positsiooni määratlemine olevat 13. sajandi ürikute koostajate jaoks olnud ebaoluline, piirdudes mitmeti tõlgendatava terminiga *vanem/vanemad* (2009a: 96).

Samas osutab 1255. aasta üriku külge riputatud saarlaste kollektiivne pitser tõigale, et saarlastel oli mingi nähtavasti kogu Saaremaad hõlmanud poliitiline kogukond, keda esindasid ürikus mainitud kaheksa vanemat (Tarvel 2007: 90). Saarlaste poliitiline kogukond jäi niisiis ka pärast ristiusustamist püsima. Kollektiivse pitsati olemasolust võib järeldada, et see poliitiline kogukond oli võimeline sõlmima kirjalikke lepinguid ladinakristliku Euroopa malli järgi. Dokumentide tekstis kajastus saarlaste poliitiline kogukond ometigi üksnes etnonüümina. Nähtavasti sõlmiti kokkulepped ikkagi konkreetsete kogukondade esindajate, mitte etnose kui sellisega ning säilinud dokumentide tekstid jätavad eksliku mulje, justkui oleks kokkulepped sõlmitud etnostega.

Saarlaste poliitilise kogukonna ainus ürikuga garanteeritud omavalitsuslik õigus oli õigus teatud olukorras ise õigust mõista ja sedagi üksnes juhul, kui maahärrade foogt ei olnud võimeline õigeaegselt oma kohustusi täima. See omavalitsuslik eriõigus näib olevat annetatud lahendusena konkreetsele probleemile – kuidas käituda olukorras, kui foogt ei täida oma kohtupidamisalaseid ülesandeid. Usutavasti tõstasid selle probleemi ordumeistriga läbi rääkides saarlased ise. Selles valguses kerkib paratamatult küsimus, kas saarlased siis ei pidanud oma poliitilise kogukonna toimimise kirjalikku garanteerimist vajalikuks. Nähtavasti on vastus „Jah, ei pidanud“. Kuna ükski säilinud dokument ei räägi sõnagi vastristitud kogukondade poliitiliste vabaduste säilimisest või kaotamisest ega mõne kohaliku kogukonna olemasoleva seisundi lepingulisest garanteerimisest või omavalitsuslike eriõiguste annetamisest, peab tõdema, et kohalike rahvaste poliitilised kogukonnad ei ole selliseid kirjalikult fikseeritud garantiisid vajalikuks pidanud. Järelikult on ekslik rääkida ka mingite võimkondade lepinguliselt tagatud eriseisundist, mis olevat Jüriöö ülestõusu mahasurumise järel kaotsi läinud.

Jüriöö ülestõusu sündmused Saaremaal lõpetas muide 1345. aasta veebruaris saarlaste kokkulepe ordumeister Burchard von Dreilebeniga. Selle kokkuleppe ühe tingimusena pidid saarlased lammutama oma Mapenzari-nimelise linnuse⁶ (Renner 1876: 94). Liivimaa vanema riimkroonika järgi sõlmis Saksa ordu 1262/63. aasta talvel Grobiņa linnuse kuralastega kokkuleppe, mille alusel põletasid orduvennad kuralaste linnuse maha ja asustasid selle elanikud teise kohta ümber (LVR: värsid 6867–6882). Samas jäi 1281. aastal Tervete semgalitega sõlmitud leppe järel linnus edaspidigi semgalite valdusse (LVR: värsid 9639–9648). Sarnast teavet leiab ka Henriku Liivimaa kroonikas. Näiteks 1211. aastal Viljandi linnuse piiramise lõpetanud kokkuleppega jäi linnus senistele valdajatele (HCL XIV:7). 1222.–1223. aasta talvel, mil puhkes ulatuslik eestlaste ülestõus, elasid Mõõgavennad Viljandi linnuses sakalastega koos (HCL XXVI: 5), samas kui 1223. aasta piiramise lõpetanud kokkuleppe järel sai Viljandist Mõõgavennade ordu linnus (HCL XXVII: 2). Need üksikud näited koos tõsiasjaga, et mitmed muinaslinnused – näiteks Viljandi, Otepää, Tartu, Lihula, Tallinn – said ristisõja lõppedes uute isandate linnusteks, samas kui teised – näiteks Varbola, Purtse, Pada, Põide muinaslinnus, Valjala ja Kaarma – jäid ka uute isandate võimu all oma varasemate valdajate kätte (Valk 2014; Mägi 2020: 58–67), osutavad tõigale, et siinsete linnuste vanemad sõlmisid uute isandatega ka konkreetset oma linnuste kohta käinud kokkuleppeid. Seesuguste lepete kohta annavad teavet ainult kroonikad. Eespool käsitletud ürikud seevastu ei ütle muinaslinnuste kuuluvuse kohta sõnagi.

Ürikud ei kajasta sugugi kõiki ristisõdijate ja vastristitute vahel ristiusu vastuvõtmisel kokku lepitud tingimusi. Näiteks ei mainita uutele isandatele pantvangide andmist ristiusu vastuvõtmise leppes kinni pidamise

⁶ Mapenzari linnuse täpne asukoht on teadmata. Ühe variandina on oletatud, et see asus hilisema Maasilinna ordulinnuse asukohal (Valk 2014: 368). Sellisel juhul rajas Saksa ordu oma linnuse saarlaste lammutatud linnuse asukohale. Laialt levinud legend, et saarlased olevat 1345. aastal alistumistingimusena olnud kohustatud rajama Maasilinna ordulinnuse, tugineb Balthasar Russowi kroonika teatele (1853: 26). Ükski varasem kirjalik allikas seda teadet ei kinnita. 14. sajandi lõpul kirjutatud Wartberge Hermannii kroonika järgi rajas Maasilinna linnuse ordumeister Burchard von Dreileben (1863: 72).

garantiina,⁷ mis teiste allikate järgi sellise leppe sõlmimisega üldjuhul kaasnes (Kala 2006: 17–20; Kaljusaar 2016; Mäesalu 2021: 214–218). Ristisõdijate ja vastristitute vahelisi kokkuleppeid kajastavad allikad ei räägi midagi ka sellest, milline oli siinsete rahvaste ülikute staatus kristianiseerimisjärgses ühiskonnas. Kuna mitmetest siinsete rahvaste esindajatest said uute isandate läänimehed (Moora, Ligi 1971: 84–91; Selart 2021; Simsons 2021; Kaljusaar 2022; Kaljusaar 2023; Misāns 2022) ning ka Saksa ordu oli 1272. aastal üks rüütelvend läänemeresoome nimega Ykemele (LUB 1: nr 432), peaks eeldama, et ka muudes seostes pidasid sisserännanud ülikud kohalikke ülikuid oma seisusekaaslasteks.

Ekskurs: Saare-Lääne piiskop Hermann 1284. aasta ürik

Küsimusele, kas ristisõja üle elanud siinsete rahvaste ülikud jäid kristianiseerimisjärgses ühiskonnas edasi ülikuteks ka juhul, kui nad ei hakanud kellegi läänimeheks, võib anda vastuse üks Saare-Lääne piiskop Hermann 1284. aasta ürik, mille Uluots, aga ka Mäesalu on oma senistes lepingute ja kokkulepete alastes uurimustes tähelepanuta jätnud. Selle üriku puhul ei olnud küll tegemist ristisõdijate ja vastristitute vahelise kokkuleppega, vaid hoopis otsusega, mille piiskop oma piiskopkonna mõjukamate isikute nõul ja heakskiidul välja andis. Täpsemalt taaskinnitas Hermann oma piiskopkonna prelaatide ja toomhärade, Saksa ordu Lihula komtuuri, ning kiriku vasallide ja vanemate nõul ja heakskiidul teatavad korraldused ja õigused (*iura et statuta*), mis tema eelkäija⁸ korralduse peale olid mingil täpsustamata ajahetkel kirja pandud ja välja antud. Eelkäija olevat need korraldused ja õigused kirjalikult fikseerinud oma diötseesi vastristitute palvel ning Saksa ordu ja piiskopi vasallide heakskiidul (Turgenev 1841: nr 96; LUB 1, nr 490; Sild 1926: 40).⁹

⁷ Ainsaks erandiks on viitselefaat Baudouini välja antud ürikud, mis erinevad ka muus osas Liivimaa maahärrade kristianiseerimise asjus välja antud ürikutest.

⁸ Eelkäija nime dokumendis ei mainita, aga eeldatavasti oli mõeldud Saare-Lääne piiskop Heinrichi (1234–1260).

⁹ LUB 1 nr 490 on tegelikult ära trükitud Turgenevi editsioon, millele Friedrich Georg von Bunge on teinud parandusi ilma algtekstiga tutvumata. Olaf Sild tegi algallika põhjal parandused Bunge editsioonile.

Mainitud korraldused ja õigused olid: 1) kümnis ja mõningad muud põllumajanduslikud andami- ja teenistuskohustused, sealhulgas teotöö isandate põldudel (teotöö kohta selles ürikus lähemalt Tarvel 2010: 27–29); 2) kohustus ehitada üles piiskopkonna linnused ja isandate majad, kui need hävivad tulekahju või vaenlase rünnaku tagajärjel, ning kohustus ehitada üles kirikud ja preestrite majad, kui need hävivad ükskõik mis põhjusel; 3) kohustus alluda vaimulikes asjus preestrite vaimulikule õigusemõistmisele ja ilmalikes asjus oma isandate kohtupidamisele koos õigusega apelleerida isanda kohtuotsuse peale piiskopile. Korralduste ja õiguste kehtivuspiirkond piirdus usutavasti üksnes Läänemaaga, mille seitsme *kilegunda* ehk muinaskihelkonna preestritel käskis piiskop see ürik kahel korral aastas vasallidele ja vastrititutele ette lugeda. Tähelepanuväärselt ei rääkinud piiskop siinkohal mitte kirikukihelkondadest (ladina keeles *parochia*), vaid muinaskihelkondadest.

Hermanni üriku analüüsi teeb keeruliseks töik, et selle algupärand ei ole säilinud ning ainus 16. sajandi viimasest veerandist pärinev ärakiri sisaldab ilmselgeid ümberkirjutusvigu (Sild 1926: 40–41; Arbusow 1929: 133–134, 138 ja 140–142).¹⁰ Maksu- ja andamiskohustused on teiste allikatega võrreldes ebaharilikult suured (Ligi 1968: 67; Ligi 1992: 221). See võib tuleneda tõigast, et ümberkirjutaja ei olnud kursis 13. sajandi Liivimaal kasutatud terminoloogiaga ja kas kirjutas algallika vääralt ümber või mõistis valesti originaalis olnud ladinakeelseid lühendeid. Näiteks pidi ärakirja järgi iga adramaa pealt lisaks muudele kohustustele ja andamitele tasuma „kaks marka kõlisevat koos poolega“ (*duas marcas tinnitu cum dimidio*).¹¹ Sellise metafoorse väljendi kasutamine rahamaksu kohta 13. sajandi ametlikus dokumendis on siinkirjutaja arvates mõeldamatu. Ilmselgelt on algallikas *tinnitu* asemel olnud mingi muu sõna, näiteks *censu* (maksu). Võimalik, et tegemist polnud üleüldse mitte rahamaksu, vaid mingisuguse viljaandamisega,

¹⁰ Näiteks *fratrum Domus Theotonicae ibernorum* (ee 'iirlaste Saksa maja vennad') on ilmselge ümberkirjutusviga, kus sõna *ibernorum* (iirlaste) asemel peaks olema *Ierosolimitanorum* (Jeruusalemma).

¹¹ Nii luges ärakirjast välja Olaf Sild (1926: 39, joonealune märkus 1). Turgenev (1841: nr 96) seevastu ei suutnud sõna *tinnitu* identifitseerida ja jättis sellele kohale oma editsioonis kolm punkti (*duas marchas ... cum dimida*).

nii nagu kõigis teistes 13. sajandi vastristitute maksustamist käsitlevates ürikutes. Viljaandami suurus määratleti laevanaela (ladina keeles *navale talentum*, alamsaksa keeles *punt*), naela (*talentum*) või vakaga (ladina keeles *modius*, alamsaksa keeles *lope*), kusjuures pool laevanaela võrdus kahe Riia vakaga (Mäesalu 2021: 216–217, 221, 223 ja 228–231). Seega võib spekuloida, et 16. sajandil Hermannii ürikust vigase ära kirja teinud isik võis algversioonis olnud sõna *modius* asendada sõnaga *mark*. Sellisel juhul oleks tegemist kahe ja poole vaka suuruse viljaandamisega, mitte kahe ja poole marga suuruse rahaandamisega. Kaks ja pool vakka vilja adramaa kohta oleks küll kõrgem kui saarlaste, kuralaste ja semgalite poole laevanaela ehk kahe Riia vaka suurune viljaandamine, kuid sobituks muu maksustusalase teabega paremini kui kahe ja poole marga suurune rahamaks.

Hermannii üriku juures on tähelepanuväärne see, et kohustuste kandjaid mainitakse dokumendis ainult kaude. Kohustuste iseloomu arvestades jääb mulje, et kohustuste kandjateks olid talupojad (Ligi 1968: 50). Ka isandad, kelle ees talupojad neid kohustusi kandma pidid, jäeti otseselt nimetamata. Kahtlemata ei mõeldud isandatena pelgalt piiskoppi või Saksa ordu, vaid ka vasalle ja teisi maavaldajaid (Sild 1926: 40–41; Ligi 1968: 94; Tarvel 2010: 28). Minu hinnangul peaks isandate hulka lugema kõiki neid, kelle nõul ja heakskiidul piiskop oma üriku välja andis. Järelikult piiskopi enese, Saksa ordu, prelaadid, toomhärrad ning kiriku vasallid ja vanemad. Sõnaga *vanemad* (ld *seniores*) tähistati 13. sajandi kirjalikes allikais esmapoolest Liivimaa kohalike rahvaste juhte. See aga tähendaks, et 1284. aastal kuulusid Läänemaal isandate hulka, kelle ees talupoegadel olid kirjalikult fikseeritud kohustused, ka läänlaste vanemad, kusjuures maahärra vasallidest ja vaimulikest eraldiseisva kategooriana. Nähtavasti kuulusid läänlaste ülikud ristsõjavärgse Läänemaa eliiti vasallidest erineva omaette kategooriana. Sama mulje jätab ka 1241. aasta ordumeistri ja saarlaste vahel sõlmitud kokkulepe, mis on säilinud ürikuna. Selle järgi sõlmiti kokkulepe saarlastega teiste hulgas ka Saare-Lääne piiskopi läänimeeste ja Läänemaa eestlaste vanemate juuresolekul (Uluots 1975: lisa 1, 64–65).

Kuigi vastristitud rahvaste ülikute staatus ristsõjavärgses ühiskonnas väärib siin toodust tunduvalt põhjalikumalt käsitlemist tunduvalt

laiemate allikate alusel, sõandan Hermannii üriku analüüsi põhjal teha siiski üldistuse, mille paikapidavust peab edasises uurimistöös kriitiliselt kontrollima. Mulle näib, et vastristitud rahvaste ülikud säilitasid ristiõjajärgses ühiskonnas üliku staatuse ka juhul, kui neist ei saanud läänimehi.

Järeldused

Jüri Uluotsa uurimus eestlaste lepingutest 13. sajandil pälvis juba ilmumise järel ajaloolaste sisulist ja tõsist kriitikat. Uluotsa peamised õigusajaloolised väited – keskaegse Liivimaa rahvastest alistusid ristiõdijatele lepingute teel üksnes eestlased; lepingud tagasid eestlaste muinasaegse õiguse jätkuva kehtivuse keskajal – lükati ümber juba omaaegsetes retsensioonides. Ajaloolased võtsid omaks üksnes tema tõdemuse, et Eesti eri piirkonnad alistusid 13. sajandil ristiõdijatele eri tingimustel. Uluotsa enda jaoks oli see teisejärguline tulemus, mida ta ei pidanud isegi vajalikuks oma uurimuse lõppsõnas kajastada.

Seetõttu pöörati käesolevas artiklis erilist tähelepanu just Uluotsa lepinguteooria sellele osale, mis puudutas alistumist ristiõdijatele. Uluots väitis, et alistumislepingute kõrval olevat Eesti eri *maariigid* sõlminud ka *vasalliteedilepinguid*, mis olevat neile uute isandate võimu all taganud teatava poolsuveräänsuse seisundi. *Vasalliteedilepingud* jaotas Uluots omakorda nelja alamliiki, lähtudes poolsuveräänsuse ulatusest. Seejuures kasutas Uluots terminit *vasalliteet* vääralt ja eksitavalt, samastades vasalliteedi igasuguse poolsuveräänsuse seisundiga. Vasalliteet on lääniõiguslik mõiste, mis osutab isanda ja vasalli suhtele. Uluotsa analüüsitud allikates puudub aga mingisugunegi osutus läänisideme loomisele ristiõdijate ja vastristitute vahel. Teiseks näitavad uuemad uurimused, et 13. sajandi allikad ei anna mingit alust ristiõdijate ja paganate vaheliste kokkulepete niivõrd mitmeastmelisele kategoriseerimisele. Vastupidi, ristiõdijad seadsid kristluse vastuvõtmisel kohalikele laias laastus samad nõuded: maksta uutele isandatele makse, alluda nende kohtuvõimule ja kohustuda neile teatavaid teenistusi osutama.

Lepingulisus, kristianiseerimine ristiõdijate seatud tingimustel, oli ristiõdijate vahend kõigi keskaegse Liivimaa territooriumil

elanud rahvaste alistamisel ristsõdijate võimule. Ristiusu vastuvõtmise kokkulepped ristsõdijate ja kohalike kogukondade vahel sõlmiti eelkõige suuliselt ning ristsõdijad fikseerisid need kirjalikult, kusjuures ürikutesse ei pruugitud kirja panna kõiki kokkuleppetingimusi. Ristiusustamise kokkulepete puhul ei olnud niisiis tegemist kahepoolsete kirjalike lepingutega.

Ristsõdijate ja paganate vahelised kokkulepped saab jaotada kolme rühma: 1) ristisusu esmakordse vastuvõtmise kokkulepped; 2) ristisusu taasvastuvõtmise kokkulepped; 3) varem sõlmitud leppeid täiendanud ja täpsustanud kokkulepped. Konkreetsete kokkulepete tingimustes oli küll teatavat varieerivust eri piirkondade vahel ning ilmselgelt oli kohalikel kogukondadel võimalik oma alistumise tingimuste üle teataval määral kaasa rääkida. See kaasaráakimisõigus säilis neil ka uute isandate alamatenä. Kristluse vastuvõtmise tingimusi täpsustanud ja täiendanud lepete olemasolu osutab seejuures tõigale, et esialgsed lepped olid avatud muudatustele, millega võisid kaasneda ka täiendavad kohustused. Samas ei taganud ükski nendest kokkulepetest kohalike rahvaste võimkondadele ja võimukandjatele mingit kirjalikult fikseeritud eristaatust või autonoomiat. Kristluse vastuvõtmine ristsõdijate seatud tingimustel tähendas seega alistumist võõrvõimule ja mingite võimkondade lepinguliselt garanteeritud eristaatusest rääkida ei saa. Ülal analüüsitud kokkulepete alusel ei saa ka väita, et ristisusu taasvastuvõtmine apostasias järel oleks tingimata tähendanud suurenenud maksukoormust.

Jüri Uluots tõlgendas kõiki 13. sajandi lepinguid lepetena „riikide“ vahel, pidades kuningriikide ja vürstkondade kõrval riikideks ka piiskopkondade ilmalike härrusi ning vaimulike rüütliordude ilmalikku võimuala. Ka eestlaste poolel olevat Uluotsa arvates lepinguid sõlminud muistsed *maariigid*, mida Uluots samastas muinasmaakondadega. Sellega välistas Uluots võimaluse, et kokkuleppele ristsõdijatega võisid minna ka üksikud linnused või külad, mitte kogu eelkristlik võimkond tervikuna. Tänapäevane arusaam 13. sajandi alguse eestlaste võimkondadest erineb Uluotsa omast kardinaalselt – võimkondi ei samastata enam muinasmaakondade ja -kihelkondadega. Kirjalikes allikates toleaeagsed võimkonnad ja nende piirid enamasti ei kajastu. Ristsõdijate korraldusel kirja pandud

kristianiseerimiskokkulepped võimkondadest ei räägi ega määratle ka nende piire. Paganad ja vastristitud kajastuvad ürikute tekstis üksnes etnonüümidena, ristiusustatud rahvastena. Isegi Saaremaa puhul, mille kohalik poliitiline kogukond eksisteeris veel 1255. aastal, kasutas Saksa ordu oma ürikutes etnilist terminit *saarlased*, selle asemel et rääkida Saaremaast kui mingist konkreetsest poliitilisest võimkonnast. Seega jääb enamikel juhtudel ebaselgeks, millise konkreetse võimkonnaga või selle osaga ristosõdijad oma kristianiseerimiskokkulepped sõlmisid.

Peale ürikutena kirja pandud ristiusustamise kokkulepete sõlmisid ristosõdijad siinsete rahvaste võimukandjatega ka kokkuleppeid, mida teadaolevalt ei pandud kirja ürikukses vormis. Nii räägivad kroonikad korduvalt ristosõdijate kokkulepetest mõne konkreetse muinaslinnuse vanematega, millega määratleti linnuse edasine saatus: selle lammutamine, andmine ristosõdijate käsutusse, linnuse ühine valdamine ristosõdijate ja muinasülikute poolt või linnuse jäämine seniste valdajate kätte ka ristiusustamise järel. Uluotsa lepinguteooriasse, mis eeldas üksnes „riikidevahelisi“ leppeid, sellised kokkulepped ei sobitu, mistõttu jäid need Uluotsal ka tähelepanuta.

Ürikukena säilinud ristiusustamise kokkulepped ei räägi sõnagi muinasaegsete ülikute positsioonist uues ühiskonnas. Nähtavasti ei pidanud ei siinsete võimkondade ülikud ise ega ka ristosõdijad vajalikuks seda küsimust kokkuleppeliselt lahendada ja kirjalikult fikseerida. Küll aga olid siinsed ülikud ristosõdijate jaoks piisavalt kõrge seisusliku staatusega, et saada uute isandate läänimeesteks ning Saksa ordu rüütelvendadeks. Saare-Lääne piiskop Hermann 1284. aasta üriku alusel võib teha ettevaatliku üldistuse, et uute isandate vaatepunktist säilitasid kohalike rahvaste ülikud oma erilise ühiskondliku staatuse ülikutena ka juhul, kui neist ei saanud läänimehi. Nende ülikute täpne õiguslik vahekord maahärrade ja läänimeestega jääb meie seniste teadmiste juures ebaselgeks, aga kindlasti ei saa neid samastada vasallide teenistuses olnud väike-läänimeeste ja „mõisavalitsejatega“.¹²

¹² Väikeläänimeeste ja mõisavalitsejate kohta kirjutab lähemalt Kristjan Kaljuäär (2022 ja 2023).

Eesti eri piirkondade alistumine ristsõdijatele eri tingimustel ei tähendanud niisiis seda, et mõnedel piirkondadel oleks olnud võrreldes teistega mingi lepinguliselt garanteeritud eristaatus. Ka ristsõjajaeelsete poliitiliste võimkondade eksistentsi säilimine ristsõdijatele alistumise järel ei pruukinud niivõrd olla seotud mitte ristiisu vastuvõtmise lepingute sisuga, vaid hoopis sellega, kas lepped sõlmiti poliitilise võimkonna kui terviku või hoopis selle üksikute osadega. On täiesti mõeldav, et mitmed võimkonnad võisid ristsõdade käigus laguneda või isegi kokku kukkuda. Saaremaa poliitilise kogukonna säilimine on väljaspool kahtlust, muude piirkondade osas on teave ebaselge. Ka väljaspool Saaremad jäid osad muinaslinnused edasi varasemate valdajate kasutada või olid kohalike ülikute ja maahärra ühiskasutuses. Samal ajal oli kõigile ristiustatud piirkondadele ühiseks allumine ristsõdijate ülemvõimule, mis väljendus neile maksude ja teenistuste osutamises ning allumises nende kohtuvõimule.

Tänu sõnad

Uurimistööd toetas Postimehe Fondi Noor-Eesti teadusgrant (POST126).

Kasutatud allikad ja kirjandus

Publitseeritud allikad:

Brieflade IV = Est- und livländische Brieflade. Vierter Theil. Siegel und Münzen der weltlichen und geistlichen Gebietiger über Liv-, Est- und Curland bis zum Jahre 1561 nebst Siegeln einheimischer Geschlechter. Aus dem Nachlasse von Baron Robert v. Toll mit Hinzufügung eines Textes für die Siegel herausgegeben von Dr. Johannes Sachssendahl. Reval 1887.

HCL = Heinrici chronicon Livoniae, editio altera. Heinrich's Livländische Chronik, zweite Auflage. Bearb. von Leonid Arbusow und Albert Bauer. (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi). Hannover 1955.

- KGU** = Kurländische Güterurkunden. Bearb. Daphne Schadewalt & Klaus Neitmann. Internetiväljaanne: <https://www.herder-institut.de/kurlaendische-gueterurkunden/>
- LUB 1** = Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Bd 1. Hrsg. Friedrich Georg von Bunge. Reval 1853.
- LVR** = Livländische Reimchronik. Hrsg. Leo Meyer. Paderborn 1876.
- Renner 1876** = Johann Renner's Livländische Historien. Hrsg. Richard Hausmann & Konstantin Höhlbaum. Göttingen.
- Russow 1853** = Balthasar Russow. Chronica der Provintz Lyfflandt. – Scriptores Rerum Livonicarum. Sammlung der wichtigsten Chroniken und Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland. Bd. 2. Riga – Leipzig, 1–194.
- SLVA 1** = Senās Latvijas vēstures avoti. I burtnīca (līdz 1237. gadam). Iz. Arveds Švābe (Latvijas vēstures avoti, 2). Rīgā, 1937.
- Turgenev 1841** = Historica Russiæ Monumenta, ex antiquis exterarum gentium archivis et bibliothecis deprompta. Ed. Ivan Turgenev. Petropoli.
- Wartberge 1863** = Hermanni de Wartberge Chronicon Livoniae. Hrsg. Von Ernst Strehlke. – Scriptores Rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der Preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft. Bd. 2. Hrsg. Theodor Hirsch, Max Töppen & Ernst Strehlke. Leipzig, 9–116.

Kirjandus:

- Andersen, T., Raudkivi, P. 2008.** Võimumängud Põhja-Eestis aastail 1219–1238. Ajaloolis-sotsioloogilisi aspekte. – Acta Historica Tallinnensia, 14, 3–24.
- Arbusow, L. 1926.** Die altlivländischen Bauerrechte. Neu herausgegeben von Leonid Arbusow. Mit einem Anhang von Urkunden. – Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, 23 (1926), 1–144, 634–645.
- Arbusow, L. 1929.** III. Römischer Arbeitsbericht. – Latvijas Universitātes raksti. Filologijas un filosofijas fakultātes serija, 1, 65–160.
- Arbusow, L. 1939.** Die Mittelalterliche Schriftüberlieferung als Quelle für die Frühgeschichte der ostbaltischen Völker. – Baltische Lande. Bd. 1. Ostbaltische Frühzeit. Hg. von Engel, C. Leipzig, 167–203, 496.

- Arens, I. 1982.** Über die Rechtsordnung auf Oesel und Gerichtsbarkeit der Oeseler Esten um 1640–1670. – *Journal of Baltic Studies*, 13: 4, 327–348.
- Auge, O. 2010.** *Hominium, tributum, feudum*. Zu den Anfängen des Lehnswesens im Nordosten des Reiches bis 1250. – *Das Lehnswesen im Hochmittelalter: Forschungskonstrukte – Quellenbefunde – Deutungsrelevanz*. Hg. von Dendorfer, J., Deutinger R. (Mittelalter-Forschungen, 34). Ostfildern, 195–216.
- Birli, S. 2004.** Nationalismus und nationalromantische Vorstellungen in der baltischen Geschichtsschreibung – das Beispiel Lettland. – *Der Ostseeraum und Kontinentaleuropa 1100–1600. Einflußnahme – Rezeption – Wandel*. Hg. von Kattinger, D., Olesen, J. E., Wernicke, H. (Culture Clash or Compromise papers, 8). Schwerin, 69–72.
- Bosse, H. 1933.** Der livländische Bauer am Ausgang der Ordenszeit (bis 1561). – *Mitteilungen aus der livländischen Geschichte*, 24: 4, 281–511.
- Goldberg, H. 1939.** Uluots, Jüri: Die Verträge der Esten mit den Fremden im XIII. Jahrhundert. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv 1937. 59 S. 8°. – *Ungarische Jahrbücher*, 19, 126.
- Johansen, P. 1938a.** Jüri Uluots, Professor an der Universität Tartu: Die Verträge der Esten mit den Fremden im XIII Jahrhundert. Akadeemiline Kooperatiiv, Tartu 1937 59 lk. + 2 faksiimilet + 1 joon. – *Eesti Kirjandus* 23: 3, 173–175.
- Johansen, P. 1938b.** Uluots, Jüri: Die Verträge der Esten mit den Fremden im XIII. Jahrhundert, Tartu 1937, pp. 59, 2 facsimiles and one drawing. – *Baltic and Scandinavian Countries*, 4, 395–396.
- Kala, T. 2006.** Ristimine paganate ja kristlaste pilgu läbi. – *Tuna*, 3, 8–26.
- Kala, T. 2009a.** Dokumendid ja inimesed 13. sajandi Liivimaal. – *Sõnasse püütud minevik in honorem Enn Tarvel*. Koost Raudkivi, P., Seppel, M. Tallinn, 92–114.
- Kala, T. 2009b.** Rural Society and Religious Innovation: Acceptance and Rejection of Catholicism among the Native Inhabitants of Medieval Livonia. – *The Clash of Cultures on the*

- Medieval Baltic Frontier. Ed by Murray, A. V. Farnham–Burlington, 169–190.
- Kaljusaar, K. 2016.** The lives of hostages and their influence on the conversion and acculturation of Livonia and Prussia during the Baltic Crusades of the 13th century. – *Verbum movet, exemplum trahit*. The Emerging Christian Community in the Eastern Baltic. Ed by Ščavinskas, M., Safronovas, V. (Acta Historica Universitatus Klaipedensis, 33). Klaipeda, 23–46.
- Kaljusaar, K. 2022.** Exploiting the Conquerors: Socio-Political Strategies of Estonian Elites during the Crusades and Christianisation, 1200–1300. – Baltic Crusades and Societal Innovation in Medieval Livonia, 1200–1350. Ed by Selart, A. (The Northern World, 93). Leiden–Boston, 55–89.
- Kaljusaar, K. 2023.** Virumaa läänimehed 13. sajandi esimesel poolel. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat, 2021, 31–64.
- Laakmann, H. 1938.** Jüri Uluots: Die Verträge der Esten mit den Fremden im XIII. Jahrhundert. Dorpat 1937. Akadeemiline Kooperatiiv 58 S. + 2 Urkundenfaksimiles. – Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 3, 627–628.
- Lang, V. 2002.** Võimukeskuste kujunemisest Eestis. Sissejuhatus. – Keskus – tagamaa – ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Koost Lang, V. (Muinasaja teadus, 11). Tallinn–Tartu 2002, 7–16.
- Leimus, I. 2011.** *Iura christianorum* – Läti Henriku sõnakõlks või nõks paganate alistamiseks? – Tuna, 1, 9–19.
- Leimus, I. 2015.** *Iura christianorum* – eine Floskel von Heinrich oder ein Mittel zur Unterwerfung der Heiden? Zur Bedeutung eines Begriffs in der Kreuzzugs-Rhetorik des 12. bis 13. Jahrhunderts und in der Historiographie. – Der Ungläubige in der Rechts- und Kulturgeschichte des 18. Jahrhunderts. Hg. von Kronauer, U., Deutsch, A. (Schriftenreihe des Deutschen Rechtswörterbuchs. Akademiekonferenzen, 20). Heidelberg, 131–151.
- Levāns, A. 2012.** *Cum litterarum testimonio*. Dokumentu producēšanas prakse Rīgas bīskapijā 13. gadsimta sākumā: piezīmes par medievistikas un diplomātikas attiecībām. – Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1, 5–40.

- Ligi, H. 1968.** Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. Tallinn.
- Ligi, H. 1992.** Talupoegade koormised. – Eesti talurahva ajalugu. I köide. Toim Kahk, J., Tarvel, E. Tallinn, 220–233.
- Linnus, F. 1938.** Über die materielle Kultur der Esten im Mittelalter. – Öpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat, 1937, I (1938), 421–469.
- Misāns, I. 2022.** The Western Model and the Autochthons. The Livs and Would-be Latvians in Medieval Livonia. – Das mittelalterliche Livland und sein historisches Erbe. Medieval Livonia and its Historical Legacy. Hg. von Levāns, A., Misāns, I., Strenga, G. (Tagungen zur Ostmitteleuropaforschung, 41: 1). Marburg, 83–103.
- Moor, H., Ligi, H. 1971.** Wirtschaft und Gesellschaftsordnung der Völker des Baltikums zu Anfang des 13. Jahrhunderts. Tallinn.
- Mäesalu, M. 2017.** Liivimaa ja Püha Rooma keisririik 1199–1486. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis, 42). Tartu.
- Mäesalu, M. 2021.** Agreements on the Acceptance of Christianity between Crusaders and Pagans in Thirteenth-Century Livonia. – Legacies of the Crusades. Ed by Kjersgaard Nielsen, T., Villads Jensen, K. (Outremer. Studies in the Crusades and the Latin East, 11). Turnhout, 213–237.
- Mägi, M. 2020.** Political centres or nodal points in trade networks? Estonian hillforts before and after the thirteenth-century conquest. – Making Livonia. Actors and Networks in the Medieval and Early Modern Baltic Sea Region. Ed by Mänd, A., Tamm, M. London – New York, 48–69.
- Mäll, J. 1998.** Verwaltungsgeschichte und Christianisierung der Insel Ösel im 13.–14. Jahrhundert. – Culture Clash or Compromise? The Europeanisation of the Baltic Sea Area 1100 – 1400 AD. Papers of the XIth Visby Symposium held at the Gotland Centre for Baltic Studies, Gotland University College, Visby, October 4th–9th, 1996. Ed by Blomkvist, N. (Acta Visbyensia, 11). Visby, 158–166.
- Nielsen, T. K. 2005.** Mission and Submission. Societal Change in the Baltic in the Thirteenth Century. – Medieval History Writing and Crusading Ideology. Ed by Lehtonen, T. S., Villads Jensen, K. (Studia Fennica. Historica, 9). Helsinki, 216–231.

- Oad, K. 2012.** Eestlaste lepingud üksteisega enne 13. sajandit. – *Juridica*, 3, 151–158.
- Oad, K. 2014.** Structures and Centres of Power in Estonia in 1200 AD: Some alternative Interpretations. – *Strongholds and Power Centres East of the Baltic Sea in the 11th–13th Centuries. A Collection of Articles in Memory of Evald Tõnisson.* / Linnused ja võimukeskused Läänemere idakalda maades 11.–13. sajandil. Artiklite kogumik Evald Tõnissoni mälestuseks (Muinasaja teadus, 21; Õpetatud Eesti Seltsi toimetised, 37). Tartu, 239–255.
- Selart, A. 2015.** Livonia, Rus' and the Baltic Crusades in the thirteenth century. (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 29). Leiden–Boston.
- Selart, A. 2021.** A Crusader and the Chieftain's Daughter. *Connubium between Conquerors and Natives during the Baltic Crusades.* – *Legacies of the Crusades.* Ed by Kjersgaard Nielsen, T., Villads Jensen, K. (Outremer. Studies in the Crusades and the Latin East, 11). Turnhout, 239–260.
- Sepp, H. 1937.** Jüri Uluots, Die Verträge der Esten mit den Fremden im XIII Jahrhundert. *Akadeemiline Kooperatiiv*, Tartu 1937, 59 lk. – *Ajalooline Ajakiri*, 1937: 3, 137.
- Sild, O. 1926.** Eestlaste vabaduse järkjärguline kokkuvarisemine keskajal. Tartu.
- Simsons, R. 2021.** The Inclusion of Indigenous Western Baltic People in the Teutonic Order's Prussian and Curonian Land Administration in the Thirteenth and Fourteenth Centuries. – *Legacies of the Crusades.* Ed by Kjersgaard Nielsen, T., Villads Jensen, K. (Outremer. Studies in the Crusades and the Latin East, 11). Turnhout, 261–284.
- Spieß, K.-H., Willich, T. 2009.** *Das Lehnswesen in Deutschland im hohen und späten Mittelalter. Zweiter, verbesserte und erweiterte Auflage.* Idstein.
- Ščavinskas, M. 2014.** On the Crusades and Coercive Missions on the Baltic Region in the Mid-12th Century and Early 13th Century. The Cases of the Wends and Livonians. – *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 46, 499–527.
- Tarvel, E. 1983.** Zur Problematik der Bauernaufstände in Estland im Kontexte der Christianisierung und Kolonisation des Landes.

- Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebietes. Hg. von Nowak, Z. H. (Ordines militares. Colloquia Torunensia Historica, 1). Toruń, 115–124.
- Tarvel, E. 2007.** Piiskopi- ja orduaeg 1227–1572. – Saaremaa, 2. Ajalugu, majandus, kultuur. Toim Jänes-Kapp, K., Randmaa, E., Soosaar, M. Tallinn, 77–142.
- Tarvel, E. 2010.** Nädalategu. – Tuna, 2, 25–29.
- Uluots, J. 1932.** Eesti muistsest riiklikust ja ühiskondlikust korrast. – Looming, 6, 723–730.
- Uluots, J. 1935.** Eestlaste lepingud võõrastega XIII sajandil. – Õigus, 2, 75–94.
- Uluots, J. 1936.** Eestlaste lepingud võõrastega XIII sajandil (järg). – Õigus, 2, 49–72.
- Uluots, J. 1937.** Die Verträge der Esten mit den Fremden im XIII Jahrhundert. Tartu.
- Uluots, J. 1975.** Eestlaste lepingud võõrastega XIII sajandil (Maarjamaa taskuraamat, 6). Rooma.
- Uluots, J. 1989.** Eestlaste lepingud võõrastega XIII sajandil. – Eesti Muinsuskaitse Seltsi toimetised, 1, 9–22.
- Uluots, J. 2004.** Eestlaste lepingud võõrastega XIII sajandil. – Jüri Uluots. Seaduse sünd: Eesti õiguse lugu. Koost Runnel, H. (Eesti mõttelugu, 59). Tartu, 58–93 ja 423–443.
- Uluots, J. 2008.** Eestlaste lepingud võõrastega XIII sajandil. – Ilus, P. (koost). Eesti õiguse ajalugu. Tallinn, eraldi pagineeritud.
- Vahre, S. 1980.** Jüriöö. Tallinn.
- Vahre, S. 1991.** Muinasaja loojang Eestis: vabadusvõitlus 1208–1227. Tallinn.
- Valk, H. 2014.** The Fate of Final Iron Age Strongholds of Estonia. – Strongholds and Power Centres East of the Baltic Sea in the 11th–13th Centuries. A Collection of Articles in Memory of Evald Tõnisson. / Linnused ja võimukeskused Läänemere idakalda maades 11.–13. sajandil. Artiklite kogumik Evald Tõnissoni mälestuseks. Ed by Valk, H. (Muinasaja teadus, 21; Õpetatud Eesti Seltsi toimetised, 37). Tartu, 333–379.

- Valk, H. 2018.** Estonia in the 12th and early 13th Centuries: Territorial Structures, Power Centres and Administration. – *Revue d'Histoire Nordique*, 26, 89–117.
- Valk, H. 2021a.** Asustus, maad ja keskused. – Eesti ajalugu, I. Eesti esiaeg. Toim Lang, V. Tartu, 360–379.
- Valk, H. 2021b.** Inimene ja ühiskond. – Eesti ajalugu, I. Eesti esiaeg. Toim Lang, V. Tartu, 399–420.
- Valk, H., Selart, A. 2012.** Muutused ja järjepidevus 13. sajandi Liivimaal. – Eesti ajalugu, II. Eesti keskaeg. Toim Selart, A. Tartu.
- Vihalem, P. 1946.** Kuidas Jüri Uluots ja teised kodanlikud natsionalistid võltsisid eesti rahva ajalugu. – Eesti bolševik. EK(b)P keskkomitee ajakiri, 1, 6–16.
- Vihalem, P. 1963.** Eesti kodanluse üleminek saksa fašismi teenistusse. Tartu.
- Vihalem, P. 1971.** Eesti kodanluse üleminek saksa fašismi teenistusse. Tartu.

JÜRI ULUOTS' STUDY OF THE TREATIES BETWEEN
ESTONIANS AND FOREIGNERS IN THE 13TH
CENTURY IN THE LIGHT OF RECENT RESEARCH

Summary

Legal historian Jüri Uluots published his study on the treaties between Estonians and foreigners in the 13th century as a two-part article in 1935–1936. The same study was published the following year as a book in German translation. The Estonian version has thereafter been re-published four times, making it the most published work on Estonian Medieval legal history. The core statements of Uluots' study were that the Estonians were the single nation in the territory of Medieval Livonia to have been subjected to crusader lordship by making treaties with the invaders; and that these treaties guaranteed the continued existence of ancient Estonian law in the post-crusade society of Medieval Livonia. Uluots' main argument was thus a rebuff of the views of 19th century Baltic German legal historians, who claimed that the crusaders had replaced all previous legal norms in the territory of Medieval Livonia with German law.

Historians Heinrich Laakmann and Paul Johansen dismissed Uluots' core arguments in their reviews of the German translation of his study in 1938. Though Laakmann agreed with Uluots that ancient Estonia law was not replaced by German law by the crusaders, he argued that the treaties studied by Uluots did not guarantee the continued validity of Estonian Law. Instead the treaties were about the acceptance of Christianity and the lordship of the crusaders by the subjugated native peoples. Johansen dismissed Uluots' claims on the exceptionality of the subjugation of the Estonians, by pointing out that other peoples inhabiting the territory of Medieval Livonia also made similar treaties with the crusaders.

Even though historians did not accept the two core arguments of Uluots' study, one of his research results – the subjugation of different Estonian territories to crusader rule under different conditions – was considered valid by historians. Uluots himself had not considered

this research result relevant enough to list it in the concluding statement of his article, but during the course of the 20th century this argument became widely accepted in historical scholarship and is held even in the most recent studies on the crusades and Christianisation of Medieval Livonia in the 13th century.

Uluots grouped the treaties of the Estonians with the foreigners into three categories: 1) treaties between equal partners; 2) treaties of vassalage; 3) treaties of subjugation. Uluots used the term vassalage even though none of his sources contained any references to the formation of feudal ties. As the term vassalage in a 13th century context can only be used to denote feudal ties, Uluots' choice of terminology was not only false, but misleading. Recent research has shown that 13th century sources do not support Uluots' distinction between treaties of vassalage and treaties of subjugation. This in turn leads one to question the validity of Uluots' argument that certain Estonian territories received a written privileged status of autonomy from crusader lords.

Uluots consistently used modern and thus anachronistic terminology when writing of the 13th century. According to him all the treaties of the Estonians in the 13th century were treaties between "states". Not only did he perceive the Livonian bishoprics and the military religious orders of the Brethren of the Sword and the Teutonic Order as states, he even considered the papacy as a state. Furthermore, he claimed that the Estonians formed eight states, which entered into agreements with foreigners. Thus Uluots failed to consider the possibility that the polities of the Estonians could disintegrate during conflicts with the crusades, or that certain strongholds, villages or groups of people could enter into agreements with the crusaders separately from the polity they were subject to.

Historians have never accepted Uluots' use of the term "state" for pre-Christian Estonian polities. According to current research the polities of the Estonians in the early 13th century are difficult to define in their exact borders. Polities competed with each other and relations between various centres of power were dynamic and open to change. Since the crusades seem to have had a disintegrating effect on pre-Christian Estonian polities, Uluots' view of agreements between states is completely unfounded. Rather, the crusaders seem to have

made agreements not only with the leaders of certain polities, but also with the leaders of strongholds, communities and villages subject to a certain pre-Christian Estonian polity.

Current research sees the agreements between crusaders and the native peoples as the end of warfare in the crusades in Livonia and Prussia. The agreements were oral, but later written down as charters by the crusaders. Seven such charters have been preserved. Mihkel Mäesalu has grouped these agreements into three categories: 1) agreements on the acceptance of Christianity by pagan peoples; 2) agreements of the re-acceptance of Christianity by apostate peoples; 3) supplementary agreements with already Christianised peoples.

According to these agreements the native peoples had to accept Christianity and also subject themselves to the lordship of the crusaders, meaning they had to pay taxes, perform services and accept the judicial authority of their new crusader overlords. Individual agreements vary to a certain degree. Thus the native peoples did have some leeway in determining the exact conditions of their subjugation and Christianisation. The existence of supplementary agreements with already Christianised peoples show that the conditions of the original agreements were open to change both to the benefit as well as to the detriment of the native peoples. Nevertheless, none of these agreements awarded any kind of written privileged status or autonomy to native polities or native leaders of local communities. In other words, the crusaders did not give the natives of certain regions written guarantees of their privileged political status.

The charters did not mention the polities of native peoples. The natives were solely referred to with ethnonyms, as pagan or apostate peoples accepting Christianity, or as peoples recently converted. This is especially clear in the case of Saaremaa (*Osilia*), where the continued existence of the native polity under crusader lordship is attested by the use of a common seal by the native leaders of the island in 1255 when confirming a charter issued by the Teutonic Order regarding an agreement with natives. Instead of writing about a certain polity, the charter uses the ethnonym *saarlased* (*osilians*) when referring to the natives of the region.

In addition to the three types of agreement recorded in charters, the crusaders also made agreements with the native leaders of individual strongholds. These agreements determined the future of the stronghold: if it was to be demolished, given over to crusaders, held in joint lordship by crusaders and the previous owners, or left in the hands of the previous owners even after their subjugation to crusader lordship. No such agreement has been preserved as charters, they are only mentioned in chronicles and thus may have been only of an oral nature.

Information on the status of the members of the elite of native peoples in post-crusade society is rather vague, and needs more thorough research in the future. Based on analysis of a charter issued by bishop Heinrich of Saare-Lääne (Ösel-Wiek) bishopric in 1284 I formed a hypothesis which needs to be confirmed in future research. The charter seems to attest to the fact that in relation to peasants, both the liegemen of the bishop as well as the members of the native elite of Läänemaa (*Maritima*) were considered as belonging among the elites of the region. Thus it is quite probable that the members of native elites continued to enjoy elite status in post-crusade society even if they had not become liegemen of the crusader territorial lords.

In conclusion, Jüri Uluots' vision of the treaties of the Estonians with foreigners in the 13th century is not supported by current research. Even though different Estonian regions were indeed subjugated to crusader rule under different conditions, this did not mean that certain Estonian regions enjoyed any kind of privileged status or regional autonomy confirmed by agreements with the crusaders.